

Д. Б. Рскелдиева

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖҮРЕК» СОМАТИЗМІ

Тілімізде ғасырлар бойы қалыптасып, көркем сөз қазынасының ең бір құнарлы, мәйекті қорына айналған, әрі бай, әрі сан алуан сөз тіркестерінің ішінде соматикалық тұрақты тіркестер ерекше орын алады.

Соматизм (гр. Soma – дене) – шығу тегі мен типологиясына тәуелсіз барлық тілдерге тән адамның дене мүшелерін анықтайтын сөздер тобы.

Адам – табиғаттың тұла бойы туындысы, төл перзенті бола тұрса да, ол сол табиғаттың тылсым күштерімен бірде алысып, бірде сырын ұғысып, өмір сүріп келеді. Бұлардың бәріне дене мүшелерінің тікелей қатысы бар. Көптеген зерттеушілер мен лексикографтардың пікірінше, кез келген тілдің фразеологиялық қорының 30%-ын соматикалық тіркестер құрайды екен. Адамның дене мүшесі ұйытқы болған фразеологизмдер тұрақты сөз тіркестерін тақырыптық топтастыруға байланысты туындаған атау.

Соматикалық фразеологизмдер кез келген тілдің лексика – фразеологиялық қорының құнарлы да байырғы, сан жағынан мол, табиғаты күрделі құрамды болғандықтан жан – жақты талдауды талап етеді. Осыған байланысты адамның дене мүшесі ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдерді бөліп алып, оның тілдік табиғатын арнайы зерттеудің маңызы зор.

А.Болғанбаевтың пікірінше, «анатомиялық атаулар негізгі сөздік қорға жататындықтан, көп мағыналы туынды сөз жасауға сонша бейімдігімен ғана сипатталмайды, сонымен бірге тұрақты тіркестер жасаудағы белсенді қызметімен де айрықша көзге түседі» [1, 876].

Адамды физиология, анатомия, психология тұрғысынан біртұтас, сыры мол, күрделі биологиялық тұлға деп қарайтын болсақ, сол тұлғаның бөлінбес жүйесін құрайтын, бір – бірімен өзара тығыз байланысты, бір – біріне тәуелді бөлшектері мен бөліктерінен дене мүше деп атаймыз.

Жалпы адам табиғатын толық білу көп жағдайда оның болмысына тікелей қатысты дене мүшелерінің табиғатын тереңірек тануға да байланысты. Дене мүшелерінің атқаратын қызметтері барлық жағдайда бірдей көрер көзге, естір құлаққа бола бермейді. Олар көп – көбіне адам санасында, қоғамдық ортада қалыптасқан бейне түрінде елестейді, ол іс – қимылдардың нәтижесі тәжірибе арқылы бағаланады. Ал, адам баласына тән бұл құбылыс ұрпақтан – ұрпаққа тек тіл (фактілері, деректері) арқылы жетіп отырады. «Тіл – халықтың тарихи жады» деген міне осыны аңғартады. Біз өзіміздің дене мүшелеріміз жайлы не білеміз? Ата – бабамыз бұл жөнінде не дер екен? Халық санасында сараланып, жадында сақталған мағлұматтарға, халық түсінігіне, ауыз әдебиет туындылары арқылы жеткен мәліметтерге

сүйенсек, «бас» соматизмі – басқару, ойлау, бағдарлау, ақыл – парасат ұғымдарының символы, «көз» – дүниетаным, «бүйрек», «бауыр» – жақындық, туыстық, «өкпе» – көңіл күй, «қабырға» – қорған, беріктік, «жүрек» – сезім, махаббат, билік көздері ұғымдарымен астарлас.

Осыған байланысты, еңбегімізге арқау болған адамның ішкі ағзаларынан *жүрек* соматизміне қатысты зерттеу жүргізуді жөн көрдік. Себебі жүрек – басты дене мүше, ол адамның биологиялық, психологиялық әрі рухани орталығын сипаттайтын бірден – бір компонент.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде былайша анықтама берілген: *Жүрек* – 1) денеге қан тарататын орталық мүше, басты орган; 2) ауысп. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі [2, 966].

Жүрек – жақсылықтың, мейірімнің де өзегі, иманның мекені. Оның тазалығы – жанымыздың, тәніміздің саулығының кепілі. Бұған дәлел ретінде Ан – Нумана ибн Баширадан жеткен хадисте былай делінеді: «Шын мәнінде, адам денесінде бір кесек ет бар, егер ол сау болса, онда бүкіл денесі де сау болады, егер ол ауру болса, онда бүкіл денесі де ауру болады. Бұл – *жүрек*».

Жүрек – айналаны тану үшін, сезіну үшін, жетілу үшін Аллаһ бекіткен рухани мүше. Қуаныш, қайғы, шаттық, сенім, турашылдық сезімдер және т.б. сезімдер де жүректе мекендейді. Адам жүрек арқылы шындық пен өтірікті, дұрыс пен бұрысты айырады.

«Жүрек – адам денесіндегі ең маңызды мүше. Ол – білім мен жақсы қасиеттердің, ниеттердің, ізгіліктің мекені».

Осы орайда, жүрек туралы Абайдың сөзін келтіруді жөн көрдік: «Тірі адамның жүректен аяулы жері бар ма? Біздің қазақтың «жүректі кісі» дегені – батыр ...білдіреді. Онан басқа жүректің қасиеттерін анықтап білмейді. Рахымдылық, мейірбандық, әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі, асықтық та – жүрек ісі. Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды. Адалдың тілін алса, жүрек ұмыт қалады. Біздің қазақтың «жүректісі» мақтауға сыймайды. Айтқанға көнгіш, уәдеде тұрғыш, бойын жаманшылықтан тез жиып алғыш, көштің соңынан итше ере бермей, адасқан көптің атаның басын бұрып алуға жараған, әділетті ақын мойындаған нәрсеге қиын да болса мойындау, әділетті ақын мойындамаған нәрсеге оңай да болса мойындамау ерлік, батырлық осы болмаса, қазақтың айтқан батыры – әншейін жүректі емес, қасқыр жүректі деген сөз» [3, 1086].

Көріп отырғанымыздай, Абайдың «жүректің» өзіне тән рахымдылық, мейірбандық, қайырымдылық, адалдық, батылдық, батырлық, қайратсыздық, жаманшылық істеу, жақсылық жасау тәрізді толып

жатқан жақсы – жаман қасиеттерінің сыр – сипатын тек адамның нақтылы іс – әрекеті арқылы білуге, көруге, сезуге болатындығын аңғартып отыр. Осыдан артық «жүректі» жан – жақты сипаттау, суреттеу мүмкін емес. «Жүрек» статусын жалпы айтар болсақ, «сезім, қуаныш, батырлық, үрей, қорқыныш, мерттік, намысқойлық, қызулық, салқындық» сияқты сөздермен сипаттауға болады.

Жүрек – адам денесінің орталығы, өмір сүруінің негізгі күші, егер жүрек өзінің соғуын тоқтатса, адам да өз өмір сүруін тоқтатады. Жүрек – адам денесінің барлық мүшелерімен тікелей байланысты және ең басты билік жүргізуші дене мүше.

Жүрек – әмбебап құбылыс ретінде қорқыныш, қайғы, мұң, қуаныш, жақсылық, махаббат, сезім, сүйіспеншілік символы ретінде тұрақты тіркестер құрамында қазақ және ағылшын тілдерінде кеңінен көрініс тапқан. Соматизмдердің фразеологизм жасауға қатысу дәрежесінің түрлілігі дене мүшелері қызметінің адам үшін активтілігімен анықталса керек. К.Н.Жидебаевтың еңбегінде бұл жөнінде былай делінген: «Конечно физиологически бесполезных частей тела нет, однако человечество в историй своего развития разделяет их на первостепенные и второстепенные. Далее как показали наш анализ, названия наружных частей тела более активны в образовании, чем внутренних» [4, 146]. Алайда адам организмінің ішкі органы болып табылатын жүрек – басқа ішкі мүшелермен салыстырғанда тұрақты тіркес жасаудағы ең өнімді әрі көп кездесетін лексема. Жүрек соматизмі ұйытқы болған тұрақты тіркестердің жиілігі қазақ және ағылшын тілдерінде де жоғары екені зерттеу нәтижесінде анықталды. Қазақ, ағылшын тілдеріндегі фразеологиялық сөздіктердің негізінде жүрек соматизміне байланысты шамамен қазақ тілінде 100, ағылшын тілінде 120 – ға жуық соматикалық фразеологизмдер топтастырдық. Осы фразеологизмдерді жіктемес бұрын, ең алдымен екі тілге ортақ, тікелей аударылатын, екінші тілде баламасы бар соматикалық фразеологизмдерді, яғни оларға тән тіларалық сәйкестіктерді: *a big heart – жүрегі кең (кеңпейілді); тас жүрек (қатыгез, мейірімсіз) – a heart of stone (flint); to break smb's heart – жүрек жарылу / жүрегі жарыла жаздау; шын жүректен – with all one's heart; lay one's heart bare – жүрегін жайып салу; жүрегі қарс айрылу (қайғыдан қатты күйіну, өзегі өртену) – to make somebody's heart bleed*, сондай – ақ тікелей аударуға келмейтін, екінші тілдегі мағынасы жағынан сәйкес келетін баламасы арқылы берілетін немесе сөзбе – сөз аударылатын соматикалық фразеологизмдерді де атап өтуге болады: фразеологизмдердің бұл тобына көбіне ағылшын тіліндегі предлогты соматизмді жатқызуға болады: мысалы, *in heart – көнерген фраз. – жақсы көңіл күй; at heart – жүрегінде түбінде; for thy heart – өлтірсең де, ешқашан (көнерг., ауызекі тілде қолд.); out of heart – жабырқаңқы, көңілсіз*;

Жүрек соматизміне қатысты жиналған фразеологизмдерді мағыналық тұрғыда топтастырар болсақ, ең алдымен, жүрек соматизмінің түсіндірме сөздікте берілген мағыналарына назар аударайық: *жүрек – 1)*

қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағында орналасқан басты ағза; 2) ауысп. Кісінің жан – дүниесі, рухани сезім; 3) аусп. Саяси – әкімшілік орын, орталық сияқты жүректің негізгі атқаратын қызметіне, білдіретін мағынасына, астарлас ұғымдарына байланысты былайша жіктеуге болады:

1. Жүрек – қан айналу жүйесі көкірек қуысының сол жағында орналасқан басты ағза;

• **Жүрек – ағза ретінде:**

• *Адам денсаулығын, дене қалып жағдайын сипаттаушы фразеологизмдер:* жүрегі айну – to be sick at heart; жүрегі күпті болу; жүрек тесті; жүрек қыжылдады; жүрегі көтерілу; smoker's heart; athletic heart; heart failure; жүрегі қарайды (қарны ашты); жүрек жалғады; жүрекке ас батпады; жүрегі сазды; жүрегіне тию;

2. Жүрек – кісінің жан – дүниесі, рухани сезім;

• **Жүрек – сезімнің көзі;**

• *Қуаныш, шаттықты білдіретін фразеологизмдер:* жүрегі жарылды/ жарыла жаздады – cheer the cockles of one's heart; жүрегі қарс айрылды (қатты қуанды); жүрегі лүп етті (кенет келген қуанышқа байланысты) – abundance of the heart; to do one's heart good;

• *Уайым, қайғы, мұң сезімдерін білдіретін соматикалық фразеологизмдер:* жүрегіне дақ түсті/ жүрегіне дерт түсті; жүрегі өрт боп жанды; жүрегі тас түйін болды – cry (weep) one's heart out; жүрегі қарс айрылды (қайғыдан қатты күйінді) – to make somebody's heart bleed; жүректі дерт алды;

• *Қорқыныш, үрей сезімін білдіретін соматикалық фразеологизмдер:* жүрегі дауалмады; жүрегі аттай тулады – bring somebody's heart into his mouth; жүрегі алып ұшты – one's heart leaped into one's mouth\ throat; жүрегі аузына тығылды – have one's heart in one's mouth; жүрегі дір ете қалды; жүрегі су етті; жүрегі мұздап қоя берді; жүрегі тас төбесіне шықты – one's heart sank into one's boots;

• *Ғашықтық сезімін білдіретін фразеологизмдер:* жүрегіне өрт түсті (ғашықтықтың жалыны жанды); жүрек қылын шертті – lose one's heart to; жүрекке шоқ салу – one's heart goes out to smb; жүрегі жанды (ғашықтықтан іші өртенді); жүрегіне жылу берді; imprint on somebody's heart;

• *Мейірлену, жаны ашу сезімдерін білдіретін фразеологизмдер:* жүрегі елжіреді – to have a soft (warm) spot in one's heart for somebody; жүрегіне жылу беру – one's heart warms towards her; жүрегі жылу; жүрегі тебіренді; жан жүрегін тебіrentті; bring home to smb's heart – іші – бауырын елжірету; жүрегі еріді;

• **Жүрек – батырлық символы:** жүрегінің түгі бар; жүрек жұтқан – a stout heart; жүрегінде оты бар – a heart of oak; shut one's heart to fear;

• **Жүрек – қорқақтық, әлсіздіктің нышаны:** қоян жүрек; су жүрек;

• **Жүрек – кеңшіліктің, көңілі ашықтықтың белгісі:** ақ жүрек – a heart of gold = a kind heart; кең жүрек – a big heart; шын жүректен – with all one's heart = heart and soul; жүрегі жұмсақ – light – hearted;

• **Жүрек – жауыздық, мейірімсіздіктің символы:** жүрегі қара – harden somebody's heart; тас жүрек – a heart of stone; сұм жүрек – a hard heart (hard-hearted);

• **Жүрек – адам базарының тарқалуының белгісі:** жүрегі үзілу – break one's heart;

Сондай – ақ, жүрек соматизмі ұйытқы болған фразеологизмдердің ішінде синонимдік, омонимдік және антонимдік қатар да байқалады. Мысалы: Синонимдік қатар: жүрегі алып ұшты – жүрегі аузына тығылды, жүрегі аттай тулады – *қатты толқыды*; lose one's heart to – steal smb's heart – win smb's heart (ұнату, жақсы көру); антонимдік қатарға: Keep a good heart | take heart – lose heart (мұңаю); жүрек жұтқан – су жүрек; омонимдік қатарға: Жүрегі соқты – 1) тірілді, жаны кірді (ағза ретінде, денсаулыққа қатысты); 2) белгілі бір көңіл күйге батты (сезім); to be sick at heart – 1) сағыну, қамығу (сезім); 2) жүрегі айну, құсқысы келу (денсаулыққа байланысты) соматикалық фразеологизмдерін жатқызуға болады.

Сөзге арқау, ойға тірек болып, тілдің бай фразеологиялық қорын жасауда ерекше маңызға ие соматикалық фразеологизмдердің қызметі айрықша. Сонымен қазақ және ағылшын тілдеріндегі дене мүшелеріне қатысты фразеологиялық бірліктердің ішінде жүрек соматизмімен қолданылатын фразеоло-

гизмдер тілде де, халықтың мәдени өмірінде де құнды болып келеді. Жүрек өзінің негізгі қызметі болып саналатын адам организміндегі қан айналу процесін реттеп, жоғарыда атап өткен адам бойындағы тек сезім, эмоцияны ғана білдіріп қоймай, адам танымындағы күлу, қуану, ренжу, қорқу, сезіну, ойлану секілді әртүрлі іс – әрекеттерді білдіреді. Жүрек – адам өміріндегі физикалық және рухани дүниетанымның негізгі көзі болып табылады.

1. Болғанбаев Ә. Анатомиялық атауларға байланысты фразеологизмдер/Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің тәжірибелері. – Алматы: Ғылым, 1989. – 87б.

2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Алматы, Ғылым.1986. – X Т.

3. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Т.2: Өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қарасөздер. – Алматы, Жазушы. 2005. – 336б.

4. Жидебаев К.Н. Анатомические названия в казахском языке. Автореф. дисс.к.ф.н. алматы, 1977.

5. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы, Арыс, 2007. – 800б.

6. Jennifer Seidl, McMordie W. Oxford pocket English dictionary. Oxford University press. 2003. – 317р.

7. Кунин А.В. Англо – русский фразеологический словарь. Изд. 3-е, М., 1967. – стр. 738.

***

В статье рассматриваются соматические фразеологизмы с компонентом «жүрек» – «heart» в казахском и английском языках.

***

This article is devoted to the study of phraseological units of somatism «heart» used in the Kazakh and English languages.

Д. С. Рыспаева

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ СПЕЦИФИКИ КОНЦЕПТА «ДОСТОИНСТВО» В ТЕКСТЕ

К вопросу о национально-культурной специфике языка обращались многие учёные в разных отраслях лингвистики, начиная с В. Гумбольдта и заканчивая представителями таких сравнительно молодых лингвистических наук, как лингвокультурология и теория межкультурной коммуникации, психоллингвистика, этнолингвистика. Анализ теоретической литературы по проблеме изучения национально-культурной специфики языка позволяет говорить о том, что связь национальной культуры и языка происходит посредством сознания человека. Сознание как система значений, отражает весь предшествующий опыт данного общества.

Поскольку этническое самосознание базируется, прежде всего, на языке, следовательно, анализ языка позволяет исследовать менталитет того или иного народа. Единицей языка является слово, его функция – пробудить сознание, т.е. определенный концепт. Язык, являясь механизмом формирования и хранения культурной информации, дает право тексту быть носителем культуры, ведь именно в нем собираются

все составляющие культуры. Однако правила построения текста, отображение экстралингвистических (этнических, индивидуально-авторских) параметров зависит от специфики культуры.

Ранее в лингвистике текст был только материалом для анализа, он рассматривался как среда, в которой функционируют различные языковые единицы. В середине XX в. текст сам стал рассматриваться как особая речевая единица, речевое произведение, соответственно этому сформировалась особая научная дисциплина — лингвистика текста, в качестве объекта которой, по мысли Т. М. Николаевой, выступают «правила построения связного текста и его смысловые категории, выражаемые по этим правилам» [1, 267].

Среда, в которой функционирует текст, — это культура и социум. Вследствие этого в последнее десятилетие стала активно развиваться мысль о необходимости выделения еще одного уровня, уровня культуры, так как она воплощается в текстах, ни опредмечивается, или, как считает Л. Н. Мурзин,

«существует в форме текстов — знаковых произведений духовной деятельности человека» [2,7]. Так, в свете новых парадигм лингвистический анализ художественного текста расширяется при помощи изучения и экстралингвистических параметров текста.

Поворот лингвистики к целостному тексту как к объекту исследования, а так же рассмотрение его в теоретической среде антропологической лингвистики и когнитологии поставили ученых перед необходимостью исследования концептуального смысла текста.

Целью концептуального анализа является выявление парадигмы культурно значимых концептов и описание их концептосферы, т.е. тех компонентов, которые составляют ментальное поле концепта. По определению Е.С. Кубряковой «концепт- сущность ментальная, прежде всего, изучается в связи с процессом говорения и понимания как процессами взаимодействия психических субъектов» [3, 3].

Предпосылками анализа концептуального пространства текста можно считать достижения психолингвистики и традиционной стилистики. Психолингвистические эксперименты, направленные на исследование смыслового восприятия речевого сообщения и текста, подтверждают, что читатель воспринимает текст концептуально, в его смысловой целостности.

Концептуализация, или методика экспликации концептуализированной области художественного текста, основана на семантическом выводе ее компонентов из совокупности языковых единиц, раскрывающих одну тему. Ключевой концепт представляет собой ядро индивидуально-авторской художественной картины мира, воплощенной в отдельном тексте или в совокупности текстов одного автора. Концептуализация мира в художественном тексте, с одной стороны отражает универсальные законы мироустройства, а с другой — индивидуальные, даже уникальные, воображаемые идеи. Это значит, что концептосфера может быть наполнена множеством личностных смыслов [4].

Важную роль в формировании концептуального пространства текста играют экстралингвистические параметры текста, куда входят имя автора, жанр произведения, время его создания и т.д. [5,28].

Концептуальное пространство входит в состав семантического пространства текста. Наряду с ним выделяют также денотативное и эмотивное пространства текста. Универсальные смыслы «человек», «пространство», «время» являются доминантами семантического пространства текста, а соответствующие им текстовые категории выполняют общие текстообразующие функции. Анализ эмотивного пространства текста предполагает интерпретацию мира человеческих эмоций на уровне персонажа и оценку этого мира с позиции автора для преобразования его.

Денотативный подход нацелен на анализ отображенного в художественном тексте объектив-

ного мира. Компонентом денотативного пространства является макроструктура текста. Она в свою очередь состоит из макропропозиций, репрезентирующих в совокупности индивидуально-авторские знания относительно описываемой в тексте глобальной ситуации, т.е. частный вариант концептуализации мира.

Глобальная ситуация имеет событийный характер и связана с раскрытием главной темы в целом тексте. Большое значение для формирования концептов имеют повторяющиеся в тексте слова, так называемые — ключевые слова, именно они формируют текстовые смысловые связи.

В качестве примера анализа нами был выбран концепт *достоинство*. Концепт «*достоинство*» относится к категории нравственных концептов, присущих любой культуре. Он является базовым в модели мира, так как принадлежит к наиболее коренным категориям культуры. Данный концепт составляет ядро национального и индивидуального сознания, а отношение к нему входит в число определяющих характеристик духовной сущности человека. Концепт *достоинство* является влиятельным фактором в формировании жизненных позиций и поведения человека, поэтому данный концепт можно считать одним из ключевых в языковой картине мира. Являясь одним из универсальных концептов, в силу этнокультурных различий концепт *достоинство* приобретает различную трактовку в контексте различных культур. Богатство средств языковой репрезентации концепта *достоинство* в языковой картине мира позволяет выявить его различные признаки, подтверждающие значимость этого концепта для менталитета любого народа: во-первых, положительное измерение, принадлежащее как объекту, событию (*достоинство* монеты, товара, достойный труд, достойное поведение), так и субъекту; во-вторых, осознание собственной ценности — «быть на что-то способным», «превосходным», в-третьих, статус человека, его общественная значимость, т.е. «та оценка, которую ему дает общество». Под влиянием языкового сознания того или иного народа, времени, глобализации концепт *достоинство* приобретает специфические черты, например, доминирование одних значений над другими в соответствии с языковым сознанием (остро проявляется значение — *высокая оценка общества* в казахской и русской языковых культурах; □ казахской языковой картине мира *достоинство* расширяется до понятий родины и народа, тогда как в русской и английской языковой картинах сужается до внутреннего мира человека).

Примеры из художественных произведений, отражающие концепт *достоинство*, позволяют запечатлеть и распознать основные аспекты концепта, этапы динамики его развития. Предлагаемый образ достойного человека в художественных произведениях как бы указывает пути направления для реализации лучших помыслов человека, рисует идеалы добра и благородства. Образ достойного человека предстает перед нами в виде античного